

Instytut Sztuk Pięknych UMCS

ANDRZEJ TRZCIŃSKI

*Badania paleograficzne nad pismem hebrajskim
średniowiecznym i nowożytnym*

Palaeographic Studies on Medieval and Modern Hebrew Writing

Wstęp

Dotychczasowe omówienia stanu badań paleograficznych nad dziejami hebrajskiego pisma w okresie średniowiecznym i nowożytnym sprowadzają się do krótkich i ogólnych przeglądów, zamieszczanych w pracach z zakresu kodykologii lub *stricto* paleograficznych.¹ W piśmiennictwie polskim tematyka ta jest zupełnie nieobecna. Wynikają z tego dwa cele niniejszego artykułu: 1) przegląd stanu badań, ze szczegółowym omówieniem celów i metod badawczych, klasyfikacji pisma i stosowanej terminologii, 2) przybliżenie tematyki czytelnikowi polskiemu.

Na wstępie konieczne jest sprecyzowanie znaczenia i zakresu pojęcia ‘paleografia’.² Posłużę się tu nowoczesną i optymalną definicją, sformułowaną przez

---

¹ M. Beit-Arie, *Mavo*, [w:] *Manuscripts médiévaux en caractères hébraïques portant des indications de date jusqu'a 1540*. T. I: *Notices*. Bibliothèques de France et d'Israel. *Manuscripts de grand format*, oprac. C. Sirat, M. Beit-Arie i in. Jerusalem–Paris 1972, s. 9 i n.; A. Yardeni, *Sefer ha-ktav ha-ivri. Toldot, jesodot, signonot, 'icuv*, Jeruśalajim 1991, s. 129; ead., *The Book of Hebrew Script. History, Paleography, Script Styles, Calligraphy and Design*, Jerusalem 1997, s. 129; C. Sirat, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*. Transl. N. de Lange. Cambridge 2002, s. 265 i n.

² Dyskusję nad kształtowaniem się nowoczesnego pojmowania paleografii szczegółowo przedstawił J. Słowiński, *Badania paleograficzne nad nowożytnymi dziejami pisma łacińskiego (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Profile nauki o książce*, red. J. Pomorski, Lublin 1988, s. 67 i n.

Józefa Szymańskiego: „Przedmiotem paleografii jako nauki jest każde dawne pismo, bez względu na sposób zapisywania poszczególnych pojęć, wyrażanych przez słowa, używanych przez ludzi w różnych środowiskach geograficznych i w różnym czasie. Stąd też wyróżnia się trzy działy paleografii: a) nauka paleografii zajmująca się naturą i rozwojem historycznym pisma; b) nauka służąca do wykrywania kryteriów chronologicznych i geograficznych rozwoju pisma, i co za tym idzie, określania w czasie i przestrzeni źródeł pisanych [...]; c) praktyczna nauka czytania potrzebna historykowi [...]”.³ W tak pojmowanym zakresie paleografii, odnośnie do „sposobu zapisywania” nie wyłącza się żadnego materialnego nośnika tekstu.⁴ Ze względu na wymieniony w definicji aspekt „środowiska geograficznego”⁵ wyodrębnia się m.in. paleografię grecką, łacińską, ruską itd. oraz — interesującą nas — paleografię hebrajską. Wreszcie aspekt czasu, który może być powodem jedynie ograniczenia materiału badawczego według cezur chronologicznych. Najogólniej wyodrębnia się tu paleografię starożytną, średniowieczną i nowożytną.⁶

Takie nowoczesne pojmowanie paleografii prezentują ostatnio także uczeni żydowscy, m.in. Colette Sirat, która ujęła to następująco: „Te rozróżnienia [na dyplomatykę, epigrafikę, papirologię — przyp. A.T.] nie istnieją w nauce żydowskiej, gdzie pismo badane jest niezależnie od materiału, przeznaczenia czy daty. Zakres paleografii hebrajskiej rozpoczyna się od pierwszych śladów pisma paleohebrajskiego i hebrajskiego a kończy się na piśmie nowoczesnym, obejmując inskrypcje, mozaiki, graffiti, papirusy, dokumenty i książki. W obrębie tego obszernego zakresu poszczególni badacze mogą specjalizować się w jednym lub więcej okresów, lecz główny kierunek, który spaja całą historię pisma hebrajskiego, pozostaje żywy.”⁷

W paleografii hebrajskiej wprowadzanie ścisłych cezur czasowych, zwłaszcza oddzielanie paleografii średniowiecznej od nowożytnej, jest zabiegiem sztucznym

³ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 304.

⁴ Tak samo traktują ten aspekt uczeni żydowscy, np. S. A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part One: The Text*, Leiden 1971, zwłaszcza szp. 25, *Part two: The Plates*, London 1954–1957; J. Naveh: *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Paleography*, Jerusalem 1987, s. 5 i n.; Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 170.

⁵ W omówieniu definicji J. Szymański (*op. cit.*, s. 305) rozszerza to na „środowiska geograficzne i kulturowe, społeczne i gospodarcze”.

⁶ *Ibid.*, s. 305; Słowiński, *Badania...*, s. 86 i n. Na marginesie warto jeszcze wspomnieć o próbach wyodrębnienia — dla pisma nowożytnego — dyscypliny nazwanej neografia, co tak podsumowuje Jan Słowiński: „Większość historyków opowiedziała się mimo wszystko za utrzymaniem jedności paleografii i pogląd ten uznać trzeba za w pełni słuszny. Decydującym kryterium jest przecież podobieństwo przedmiotu, metod i celów badawczych. W tej sytuacji, nawet zachowanie jako czysto technicznego terminu „neografia”, nie wydaje się być zabiegiem uzasadnionym.” — Id., *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 10. W obrębie paleografii hebrajskiej nie dostrzegłem propozycji wydzielenia neografii.

⁷ Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 171.

ze względu na ogromną zachowawczość pisma, zwłaszcza tzw. kwadratowego.⁸ Przy uwzględnieniu najszerszego horyzontu badawczego, uczeni sądzą, że zasadnicze cechy liter kwadratowych (konstrukcja oparta na prostokącie, pogrubione horyzontały) w swej istocie pozostają niezmiennie od IX w. p.n.e., a odchodzenie od tej tradycji zauważalne jest dopiero w XX wieku.⁹

Zarys dziejów pisma hebrajskiego

Interesujący nas okres funkcjonowania pisma hebrajskiego stanowi mały odcinek w jego globalnej historii.¹⁰ Możemy to sobie wyobrazić jako małą gałązkę na konarze, który wyrósł około III w. p.n.e. z drzewa, którego korzenie sięgają drugiego tysiąclecia p.n.e. Pniem tego drzewa jest pismo proto-kanaaneńskie, bazujące na akadyjskich piktogramach sylabicznych, jak i na egipskich hieroglifach, ograniczonych jednak do około 30 znaków. Plemiona Hebrajczyków, będące pod wpływami kultury kanaaneńskiej, zaadaptowały około XII w. p.n.e. pismo kanaaneńskie. W ciągu XI w. p.n.e. ustaliły się w nim takie zasady, jak: linearne formy alfabetycznych znaków literowych, redukcja liczby znaków do 22 (wyłącznie spółgłoskowych), kierunek pisania od strony prawej ku lewej. Od tego stadium rozwoju zwane jest ono pismem fenickim. Zabytki od połowy IX w. p.n.e. potwierdzają już stosowanie przez ówczesnych Hebrajczyków pisma o cechach odrębnych od fenickiego, które w literaturze przedmiotu zwane jest wczesnym hebrajskim lub starożytnym hebrajskim. W funkcjonujących do obecnych czasów nazwach liter widoczne są pozostałości dawnego systemu znaków hieroglificznych i piktograficznych, przedstawiających przedmioty, zwierzęta lub części ciała.¹¹

⁸ Zwraca na to uwagę wielu badaczy, ostatnio C. Sirat: „alfabet hebrajski jest ekstremalnie konserwatywny [...] można twierdzić, że średniowieczne pismo jest wciąż używane.” (*Hebrew Manuscripts...*, s. 170).

⁹ M. Spitzer, *The Development of Hebrew Lettering*, transl. S. Shpira. „Ariel. A Quarterly Review of Arts and Letters in Israel” (Jerusalem) 1974, nr 37, s. 23; Naveh, *Early History...*, s. 173 i n.; Yardeni, *The Book...*, s. 133.

¹⁰ Podsumowanie aktualnego stanu wiedzy o początkach i rozwoju pisma hebrajskiego (żydowskiego) w okresie starożytnym zawierają m.in. następujące prace: D. Diringer, *The Story of the Aleph Beth*, New York–London 1960; F. M. Cross Jr., *The Development of the Jewish Scripts*, [w:] *The Bible and the Ancient Near East. Essays in Honor of William Foxwell Albright*, Ed. G. E. Wright, London 1961; Naveh: *Early History...*, s. 10 i n.; Y. Shabath, *Hebrew Alphabet: Its Invention, Development and Transliteration*, Jerusalem 1989; Yardeni, *The Book...*, s. 3 i n.

¹¹ Kolejność, nazwy i znaczenie liter są następujące: alef (głowa wołu), bet (dom), gimel (wielbłąd), dalet (drzwi, jako wejście do namiotu), he (grzebień), waw (hak), zajin (waga), chet (zapora), tet (kula przędzy), jod (palec), chaf (dłoń), lamed (laska władzy), mem (woda), nun (ryba), samech (podpora), ajin (oko), pe (usta), cade (wędką), kuf (małpa), resz (głowa), szin (zab), taw (znak) — zob. hasło „Alphabet hebräisches” (oprac. A. B. Posner, B. Kirshner), [w:] *Jüdisches Lexikon: ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, Hrsg. von G. Herlitz und B. Kirshner, Berlin 1927–1930, Bd. I, szp. 239; Shabath, *op. cit.*, s. 10–13.

Od początku VI w. p.n.e. na Bliskim Wschodzie w handlu i administracji zaczął dominować język aramejski i pismo aramejskie (wykształcone z fenickiego około połowy VIII w. p.n.e.). W wyniku zniszczenia Pierwszej Świątyni i niewoli babilońskiej (586–538 r. p.n.e.), starożytne pismo hebrajskie wśród Żydów stopniowo wychodziło z użycia, wypierane przez aramejskie. Po odrodzeniu państwa żydowskiego (od V w. p.n.e.), w okresie Drugiej Świątyni, Żydzi coraz powszechniej używali języka aramejskiego oraz pisma aramejskiego, zarówno w życiu codziennym jak i do celów oficjalnych, a nawet zapisywali nim teksty sakralne.¹² W tekstach z III w. p.n.e. z obszaru Judei, uczeni wyodrębniają tzw. pismo paleohebrajskie, które zachowało cechy starożytnego pisma hebrajskiego. Równocześnie w Judei, od III w. p.n.e., formowało się z aramejskiego pismo o odrębnych cechach, zwane „pismem żydowskim”, które w pełni ukształtowało się w IV w. n.e. i które stanowi podstawę stosowanych do dziś znaków alfabetu hebrajskiego.¹³

Dotychczasowe rozproszenie Żydów, a zwłaszcza to, które nastąpiło po upadku Drugiej Świątyni (70 r. n.e.) wpłynęło na zróżnicowanie pisma żydowskiego. Badacze konstatują, że około VIII w. n.e. zmiany w piśmie były już na tyle istotne, że ten czas przyjmuje się jako cezurę między pismem przedśredniowiecznym a średniowiecznym. Zasadnicze różnice wynikają z kierunku kresek podstawowych, kierunku kresek dodatkowych oraz liczby komponentów.¹⁴ W poszczególnych grupach diaspory, na różnych obszarach geograficzno-kulturowych, zmiany następowały pod wpływem czynników zewnętrznych, takich jak kształt pisma dominującego na danym obszarze, zastosowanie innego narzędzia pisarskiego i sposobu trzymania narzędzia. Zróżnicowanie postępowało przez okres wieków średnich.

Rozwój druku spowodował ograniczenie, a w ciągu pierwszej połowy XVI wieku zaprzestanie reprodukcji ksiąg metodą rękopisu. Funkcja sofera (kopisty) jednak nie zanikła, bowiem prawo religijne nie zezwalało na mechaniczne po-

¹² W źródłach żydowskich (TB, Sanhedryn 21b, 22a) pismo to nazwane jest כתב אשורית (*ketav ašurit* ‘pismo syryjskie’), później zyskało ono miano כתב מרובע (*ketav meruba* ‘pismo kwadratowe’) — zob. M. Lidzbarsky, hasło „Alphabet, the Hebrew”, [w:] *The Jewish Encyclopedia. A Descriptive Record of the History, Religion, Literature and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, Ed. C. Adler i in., New York–London 1901–1906 (korzystałem z wersji elektronicznej JewishEncyclopedia.com); C. Bernheimer, *Paleografia ebraica*, Firenze 1924, s. 2n.; Shabath, *op. cit.*, s. 17.

¹³ Termin „pismo żydowskie” wprowadzono w semiotologii dla odróżnienia od wcześniejszego „pisma hebrajskiego”. To rozróżnienie jest istotne dla najszerszego horyzontu badawczego. W opracowaniach zawężonych do okresu średniowiecznego i nowożytnego nie jest ono ściśle przestrzegane i używa się terminu „pismo hebrajskie” ze świadomością, że dotyczy „pisma żydowskiego” (por. choćby tytuł pracy Birnbauma, *The Hebrew Scripts*). O piśmie żydowskim zob. Diringer, *op. cit.*, s. 135; Cross Jr., *The Development...*, s. 133 i n.; Birnbaum, hasło „Alphabet Hebrew”, [w:] *Encyclopaedia Judaica*, Ed. C. Roth, G. Wigoder, Jerusalem 1972 (korzystałem z CD-ROM Edition, Jerusalem 1997); Naveh, *Early...*, s. 10, 162 i nn.; Yardeni, *The Book...*, s. 40, 47 i n.

¹⁴ Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 171.

wielanie wielu tekstów przeznaczonych do celów rytualnych i kultowych (zwoje Tory, filakterie, mezuzy, zwój Estery, kontrakty ślubne). Ponadto siła tradycji powodowała, że jeszcze w ciągu XIX wieku pisma ręcznego, o starannej kaligrafii używano w pinkasach bractw, zbiorach porządku błogosławieństw, kalendarzach liczenia omeru czy pojedynczych kartach o rozmaitych funkcjach (np. tablice-mizrach i sziwiti, pojedyncze modlitwy, dyplomy rabinackie, amulety). Nie było zupełną rzadkością ręczne kopiowanie hagady pesachowej czy ksiąg obrzędów religijnych (np. księgi mohela). Od XVIII wieku w tych manuskryptach widać wyraźnie naśladownictwo pisma drukowanego.

W pierwszym okresie drukarstwa hebrajskiego (którego początki datuje się na lata między 1469 a 1472) kształty liter odwzorowywano z pisma manuskryptów stanowiących podstawę edycji. Kolejne etapy rozwoju i zmian w piśmie drukowanym wiążą się z wpływem wiodących ośrodków drukarskich, lecz aż do początku XX w. pismo drukarskie w zasadzie nie uwolniło się od naśladownictwa pisma ręcznego.

Stan badań nad pismem hebrajskim okresu średniowiecza i nowożytnego

Na podstawie rozpoznanych opracowań sądzić można, że odnośnie do okresu średniowiecza badania paleograficzne skupiają się na zabytkach rękopiśmiennych (przy czym paleografia przeważnie służy jako wsparcie dla kodykologów), natomiast odnośnie do epoki nowożytnej zainteresowanie badaczy zdominowane jest już przez pismo drukowane. Inskrypcje epigraficzne — w ujęciu paleograficznym — zajmują marginalne miejsce w kontekście szerszych ujęć lub jako materiał porównawczy.¹⁵

Cele i metody badawcze

Początek badań nad cechami formalnymi pisma hebrajskiego przypada na drugą połowę XIX wieku i wiąże się z katalogowaniem manuskryptów (głównie średniowiecznych). Opublikowano wówczas pierwsze prace, w których wprowadzone zostały elementy opisu paleograficznego.¹⁶ Metody stosowane przez tych

¹⁵ Birnbaum, *The Hebrew Scripts*. . . ; E. Engel, *The Analysis of the Letter — a New Paleographical Method*, [w:] *Methoden der Schriftbeschreibung*, Hrsg. von P. Rück. Historische Hilfswissenschaften, Bd. 4, Stuttgart 1999, s. 43–50; C. Sirat, *Écriture sur pierre et écriture sur parchemin. Les Juifs de Paris au XIIIe siècle*, „La Revue du Louvre et des Musées de France” 1983, vol. 33, s. 249–254.

¹⁶ Ogólny obraz ówczesnego stanu badań i wykaz ważniejszych prac (głównie Adolfa Neubauera i Moritza Steinschneidera) prezentują Lidzbarsky, hasło „Alphabet, the Hebrew”, [w:] *The Jewish Encyclopedia*. . . ; hasło „Manuscripts” (oprac. J. Jacobs, L. Blau, R. Gottheil, G. Margoliouth) *ibid.*; hasło „Paleography” (oprac. C. H. Toy, S. de Ricci, J. Jacobs, I. Broyde) *ibid.*

badaczy nie zostały ujawnione w ich pracach, a określa się je jako oparte na subiektywnych wrażeniach.¹⁷ Kontynuatorem tych pionierskich badań był Carlo Bernheimer. W swoim koronnym dziele z zakresu kodykologii, opublikowanym w 1924 roku¹⁸, sformułował postawione sobie zadania, będące jednocześnie celami ówczesnej paleografii — określenie cech dystynktywnych liter w typach podstawowych, określenie epoki powstania manuskryptu, dokonanie klasyfikacji pisma na podstawie różnic regionalnych i indywidualnych oraz typów funkcjonalnych. Zastosowane metody określił jako: „dokładna obserwacja formy danej litery”, analiza porównawcza form liter i analiza statystyczna.¹⁹

Obiektywną metodę badawczą, opartą na pomiarach elementów liter, wprowadził w paleografii hebrajskiej Solomon Asher Birnbaum. Stosował ją już przed II wojną światową, lecz wyniki jego badań opublikowane zostały dopiero w 1971 roku.²⁰ Opracowanie wyczerpującego systemu pomiarów uznał za „podstawową metodę paleografii”; za pomocą pomiarów określał „proporcję wysokości do szerokości litery, miejsca w których poszczególne kreski litery dotykają do siebie lub krzyżują się ze sobą, stosunek długości i grubości kresek, relację między nimi a linią pułapu i/lub linią dolną itd.”²¹ Wprawdzie literalnie nie zaprezentował systematycznego kwestionariusza branych pod uwagę znamion pisma, lecz z jego opisów liter wynika, że dokonywał wieloaspektowej, szczegółowej analizy formy, i zwracał też uwagę na strukturę liter.²² Celem jego pracy było określenie daty i proveniencji zabytku oraz „uporządkowanie form liter pisma hebrajskiego [...] w regionalne, funkcjonalne i chronologiczne grupy.”²³

Systematyczne, zespołowe badania paleograficzne rozpoczęły się po 1964 roku, tj. po utworzenia Komitetu Paleografii Hebrajskiej (we współpracy Izraelskiej Akademii Nauk i Literatury w Jerozolimie i Instytutu Badań i Historii Tekstów w Paryżu). W początkowym okresie aktywność badaczy skupiała się na adaptowaniu metod sprawdzonych w badaniach nad pismem łacińskim do badania pisma hebrajskiego i testowaniu ich przydatności do różnicowania tegoż pisma.²⁴

¹⁷ Zob. m.in. Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*, szp. 27; Engel, *The Analysis...*, s. 43.

¹⁸ Bernheimer, *op. cit.*

¹⁹ *Ibid.*, s. 24, 35.

²⁰ Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...* Według powszechnej opinii specjalistów praca ta jest pierwszym, i jak dotąd jedynym, opracowaniem pisma hebrajskiego, obejmującym tak obszerny zakres czasowy i terytorialny. Mimo stawianych jej zarzutów, przyjęte tam ustalenia stały się podstawą dla wielu następnych badaczy.

²¹ *Ibid.*, szp. 26–27.

²² *Ibid.*, m.in. szp. 298, 302, 304; id., hasło „Alphabet Hebrew”, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*

²³ Id., *The Hebrew Scripts. Part one...*, szp. 27 i n.

²⁴ Za punkt wyjścia przyjęto osiągnięcia Jeana Mallona i Leone Gilissena, którzy stworzyli metody na tyle uniwersalne, że mogły być przystosowane do innych pism. O tym etapie prac zob. C. Sirat, M. Dukan, *Écriture et civilisations*, Paris 1976, s. 21 i n.; C. Sirat, *L'examen des écritures: l'oeil et la machine. Essai de méthodologie*, Paris 1981, s. 39 i n.; ead., *Hebrew Manuscripts...*, s. 265.

Stworzenie podstaw nowoczesnej metodologii badań w paleografii hebrajskiej zawdzięczamy Colette Sirat. Kwestionariusz opracowany do opisu i porównywania liter hebrajskich (przygotowany wprawdzie dla potrzeb kodykologii) bazował głównie na cechach mierzalnych. Pierwszym stadium było sprowadzenie fotograficznego obrazu litery do jednakowej wysokości (1 cm), wykonanie konturu litery i jej formy geometrycznej, a następnie pomiary stosunku modułowego (bez „trzonków”), stosunku kreski do pustej przestrzeni w literze, wysokości trzonków, kątów liter, wreszcie analiza duktu i zestawienie form i liczby kresek w literach.²⁵ Ten sam zestaw narzędzi zastosowali badacze hiszpańscy w pracy opublikowanej w 1993 roku.²⁶

Od 1971 roku zespoły naukowców w Izraelu konstruowały urządzenia do analizy obrazu (z wykorzystaniem mikroskopów elektronowych, skanerów i specjalnych wyświetlaczy) oraz programy komputerowe służące do rejestracji wyselekcjonowanych cech pisma i analizowania danych metodami matematycznymi i statystycznymi. Poszczególne metody służyły celom o różnym zakresie — np. przez analizę wertykałów, horyzontałów i kątów liter tworzono wykresy-histogramy do identyfikacji obszaru powstania manuskryptu; do identyfikacji rąk skrybów skonstruowano program komputerowy „Addtree” — dający wykres w postaci drzewa. Ostatnio testowane metody wielostopniowe mają służyć do identyfikacji miejsca i daty wytworzenia manuskryptu, pisarza i stylu pisma.²⁷

Satysfakcjonujące efekty dało postępowanie polegające na powiększeniu litery i ujęciu jej w prostokąt, służący jako ramy odniesienia systemu pomiarów, przetestowane w 1980 roku na literze alef przez Malachiego Beit-Arie²⁸, a następnie modyfikowane przez poszczególnych badaczy zależnie od celów (modyfikacje te polegają na różnym układzie i oznaczaniu linii współrzędnych wewnątrz prostokąta).

Ada Yardeni na podstawie dotychczasowych doświadczeń różnych badaczy stworzyła metodę bardziej adekwatną dla specyfiki pisma hebrajskiego. W oparciu o to proste narzędzie, jakim jest umieszczenie litery w prostokącie ze współrzęd-

²⁵ Sirat, Dukan, *op. cit.*, s. 21–46; Sirat, *L'examen...*, zwłaszcza s. 39–53.

²⁶ M. J. Cano, J. R. Magdalena, *Epigrafía y paleografía hebrea. Desde los orígenes del alfabeto hasta la difusión de la imprenta hebrea. Introducción a la codicología medieval. Textos, láminas y bibliografía*. Granada-Barcelona 1993, opis narzędzi badawczych na s. 56–60. Tytuł tej pracy jest mylący, bowiem jej zasadniczy aspekt badawczy dotyczy kodykologii.

²⁷ Szereg takich metod omawiają Sirat, *L'examen...*, s. 60–80; Yardeni, *The Book...*, s. 130; Engel, *The Analysis...*, s. 43. O ostatnich metodach wielostopniowych zob. I. Bar Yosef, K. Kedem, I. Dinstein, M. Beit-Arie, E. Engel, *Classification of Hebrew Calligraphic Handwriting Styles, Preliminary Results*, [w:] *Proceedings of the First International Workshop on Document Image Analysis for Libraries (DIAL 2004), 23–24 January 2004, Palo Alto Research Center, Palo Alto 2004*, s. 299–305.

²⁸ Szerzej opisuje to Sirat, *L'examen...*, s. 75–77.

nymi, zaproponowała swój sposób postępowania, mający na celu określenie stylu pisma.²⁹ Jej żmudny sposób bazuje głównie na szczegółowej analizie niemierzalnych cech liter, w połączeniu z obiektywnymi pomiarami, jednak ze znaczną preferencją dla analizy morfologicznej. Zasadą tej metody jest postrzeganie litery nie jako całości, lecz jako zespołu komponentów i analizowanie form tych poszczególnych części, a suma danych umożliwia naszkicowanie ewolucji litery jako całości pod względem struktury systemu oraz detali formy. Yardeni wprowadziła pojęcie „gramatyki” pisma, której podstawowymi składnikami są: korzeń litery, szkielet litery, kreski podstawowe, kreski dodatkowe.³⁰ Jej kwestionariusz analizy paleograficznej obejmuje aż 10 cech (zmiany formy kresek podstawowych, pominięcie kreski, zmiany kierunku kresek, zmiany punktu styku kresek, zmiany kresek dodatkowych, zmiany przez analogię, zmiany w grupowaniu liter w związku z podobieństwem stylistycznym komponentów, zmiany względnych rozmiarów liter, zmiany wynikające z różnic w sposobie trzymania i przycięcia narzędzia pisarskiego, połączenie kresek lub segmentów kresek).³¹

Kontynuatką metody zastosowanej przez Adę Yardeni jest Edna Engel, która jednak w swoim postępowaniu zrównoważyła proporcje między obiektywnymi pomiarami i analizą cech niemierzalnych oraz zawężyła kwestionariusz analizowanych cech. Wyraźnie rozdziela ona w literach cechy strukturalne i cechy formatywne. W trybie struktury (przy pomocy prostokąta ze współrzędnymi, w którym umieszczona jest litera) rejestruje moduł litery, koniunkcję litery (prymarną i sekundarną), koniunkcję bazy i przebieg kresek. W trybie formy wydziela jednostki graficzne, a w ich obrębie grupy graficzne — posegregowane według kształtu komponentów i oznaczone w systemie dziesiętnym (każda cecha uzyskuje opis w postaci ciągu liter i cyfr). Opisy te umieszczone zostają w komputerowej bazie danych i poddawane są analizie statystycznej. Celem tego postępowania jest uchwycenie ewolucji liter.³²

Te dwie ostatnie metody są na tyle uniwersalne, że służyć mogą do badania pisma z różnych epok, zarówno pisma manuskryptów, jak i epigraficznego — co wykazały badaczki na podstawie przetestowanego materiału źródłowego.

²⁹ Metodę tę zastosowała Yardeni w pracy, z którą nie miałem możliwości zapoznać się (A. Yardeni, *Graphical Elements of the Hebrew Paleography — Towards a ‘grammar’ of the Hebrew Script*, [w jęz. hebr.] Jerusalem 1986, mps, rozprawa magisterska, Hebrew University of Jerusalem). Zaprezentowała ją w swoich publikacjach: *Sefer...* 129 i n.; *The Book...*, s. 131 i n.

³⁰ Same terminy znane są już z wcześniejszych prac — np. Bernheimer, *op. cit.*; L. F. Toby, *The Art of Hebrew Lettering*, Tel Aviv 1973 (wyd. VI, praca ta miała szereg wydań od 1951 r., korzystałem z ostatniej z dostępnych mi edycji).

³¹ Yardeni, *Sefer...*, s. 140 i n.; ead., *The Book...*, s. 145 i n.

³² Metodę tę zastosowała E. Engel w pracy, z którą nie miałem możliwości zapoznać się (*The Development of the Hebrew Script from the Period of the Bar-Kokhba Revolt to 1000 A.D.*, [w jęz. hebr.] Jerusalem 1991, mps, rozprawa doktorska, Hebrew University of Jerusalem), zaprezentowana jest w artykule Engel, *The Analysis...*

Klasyfikacja, typologia, terminologia

Istniejący stan rzeczy w okresie średniowiecza i początku epoki nowożytnej stał się płaszczyzną odniesienia dla klasyfikacji pisma hebrajskiego (w rozumieniu ‘żydowskiego’). Przy klasyfikacji wzięto pod uwagę trzy główne aspekty: regionalny, funkcjonalny i chronologiczny.³³

Podstawę wyodrębnienia aspektu regionalnego i typologii pisma według tego kryterium stanowią regionalne różnice form liter, ukształtowane w poszczególnych geograficzno-kulturowych grupach diaspory żydowskiej, pod wpływem czynników zewnętrznych, dominujących w otoczeniu kulturowym, takich jak rodzaj narzędzia pisarskiego, sposób trzymania narzędzia, kształt pisma. Poszczególni badacze wyodrębniają tu od kilku do kilkunastu jednostek, przy czym w ostatnim czasie istniejące różnice terminologiczne są jedynie natury językowej.

Wyróżnienie takich jednostek zapoczątkowane zostało i wprowadzone do obiegu naukowego w drugiej połowie XIX wieku, głównie przez Moritza Steinschneidera i Adolfa Neubauera w opublikowanych przez nich katalogach manuskryptów hebrajskich, jako główny element identyfikacji paleograficznej.³⁴ Carlo Bernheimer, w swej fundamentalnej pracy, również opartej na manuskryptach, wyodrębnił sześć jednostek, które określił „regionalnymi odmianami pisma” (*varieti regionali di scrittura*), nadając im następujące nazwy: *orientali, spagnuole, franco-tedesche, italiani, greco, provenzali*.³⁵ David Diringer przyjmuje dla tego stopnia klasyfikacji termin „style lokalne” (*local styles*) i wyodrębnia pięć podstawowych: *Eastern styles* (w ich obrębie *Maghribi* i *Yemenite*), *Spanish, Provençal, Italian, Franco-German*.³⁶ Solomon A. Birnbaum (w swym fundamentalnym dziele, obejmującym analizę przede wszystkim pisma ręcznego, a po części też epigraficznego i drukowanego), wymienia ponad dwadzieścia „typów” (*types*)³⁷, natomiast w późniejszych opracowaniach ogranicza się do dwunastu „typów podstawowych” (*basic types of writing / Typus*): *Palestine-Syria, Egyptian, Babylonian, Parsic, Temanic* [jemenicki], *Maaravic* [zachodni], *Sephardic, Yevanic* [bizantyński], *Italkian, Zarphatic* [francuski], *Ashkenazic, Karaitic*.³⁸

³³ Należy tu wyraźnie podkreślić, że z odmienności — pod wieloma względami — pisma hebrajskiego od np. pisma łacińskiego, wynikają odmienne, swoiste podstawy klasyfikacji i terminologii w paleografii hebrajskiej, lecz jednocześnie paleografowie korzystają z metod wypracowanych w paleografii łacińskiej. Dla okresu średniowiecza i nowożytnego w paleografii hebrajskiej zdecydowanie preferowana jest taka właśnie kolejność czynników.

³⁴ Odnajdujemy tam co najmniej dziesięć określeń identyfikujących poszczególne obszary geograficzno-kulturowe, zob. przyp. 16.

³⁵ Bernheimer, *op. cit.*, zwłaszcza s. 28, 35, 96.

³⁶ Diringer, *op. cit.*, s. 176.

³⁷ Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*, *passim* (szp. 365 — definicja).

³⁸ Id., hasło „Alphabet Hebrew”, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*; id., *Die Vielfalt der hebräischen Schrift im Mittelalter*, [w:] *Hebräische Schrift. Von der Steinschrift zum Poster*, Hrsg. von

Naukowcy z Komitetu Paleografii Hebrajskiej znacznie uprościli podział Birnbauma. Mimo pewnych różnic, występujących w opracowaniach poszczególnych autorów, ustabilizował się podział na maksimum siedem głównych „obszarów kulturowych” lub „rodzin geokulturowych”, od których nazw utworzono określenia typów pisma.³⁹

Później większość badaczy przyjmuje tu termin „typ pisma” — w odniesieniu zarówno do pisma ręcznego, jak i drukowanego — np. Raphael Posner i Israel Ta-Shema⁴⁰, Henri Friedlaender⁴¹, Mordechai Glatzer⁴², Maria Jose Cano i Jose R. Magdalena⁴³, Joseph Cohen⁴⁴.

Zaprezentuję tu najbardziej zwięzły podział (stosowany w publikacjach Komitetu Paleografii Hebrajskiej), jaki zaproponował Malachi Beit-Arie⁴⁵, wyróżniający sześć podstawowych typów, porównując go jednocześnie z propozycjami Solomona A. Birnbauma⁴⁶.

Kunstgewerbemuseum der Stadt Zürich [kat. wystawy w Kunstgewerbemuseum Zürich], Zürich 1976, s. nlb. Wymieniłem tu terminy tylko z opracowania w języku angielskim. We wszystkich pracach tego autora większość terminów tego stopnia klasyfikacji bazuje na określeniach w brzmieniu hebrajskim. Takie brzmienie przejęli Cano, Magdalena, *op. cit.*

³⁹ Beit-Arie (*Mavo...*) i Sirat (*Avertissement [w:] Manuscris médiévaux...*) wyodrębnili siedem „obszarów kulturowych”, nie przyjmując określenia nadrzędnego dla jednostek pisma. M. Beit-Arie przyjmuje następnie termin *type of script* i wyodrębnia sześć typów, zob. *Paleographical Identification of Hebrew Manuscripts: Methodology and Practice*, „Journal of Jewish Art” 1986/1987, Vol. 12/13, s. 19 i n.; *The Relationship between Early Hebrew Printing and Handwritten Books: Attachment or Detachment*, „Scripta Hierosolymitana” 1989, vol. 29, s. 1 i n.; Yardeni (*Sefer...*; *The Book...*) unika terminu nadrzędnego (w wersji angielskiej sporadycznie *script type*) a jej rozbudowany podział na jednostki zbliżony jest do klasyfikacji Birnbauma. Aktualnie Sirat (*Hebrew Manuscripts...*, 184 i n.) wyodrębnia pięć „obszarów geokulturowych” (*geocultural areas*) i odpowiednio pięć „geokulturowych rodzin” pisma (*geocultural families*). Określenie „typ pisma” (*type of script*, *tipo di scrittura*) stosuje E. Engel (*The Sephardic Scripts of the 13th–14th Centuries in View of the Gerona Fragments*, „Materia Giudaica” 2002, R. VI, nr 2, *passim*; *I frammenti di Bazzano alla luce della codicologia e paleografia ebraica*, „Materia Giudaica” 2002, R. VI, nr 2, *passim*). Wszystkie wymienione tu prace w zasadzie dotyczą manuskryptów, jedynie Yardeni poszerza ten zakres o pismo epigraficzne.

⁴⁰ R. Posner, I. Ta-Shema, *The Hebrew Book. An Historical Survey*, Jerusalem 1975 (*type*).

⁴¹ H. Friedlaender, *Die hebräischen Schriften nach Ort und Zeit*, [w:] *Hebräische Schrift...*, s. nlb. (*Schrifttypus*).

⁴² M. Glatzer, *Early Hebrew Printing*, [w:] *A Sign and Witness: 2000 Years of Hebrew Books and Illuminated Manuscripts*, ed. L. Singer Gold, New York–Oxford 1988, s. 80–91 (*type of script*), wyodrębnia pięć typów.

⁴³ Cano, Magdalena, *op. cit.*, zwłaszcza s. 51 i n. (*tipo de escritura* — tak jak dla drugiego stopnia klasyfikacji), wyodrębniają dwanaście typów podstawowych, za Birnbaumem.

⁴⁴ J. Cohen, *L'écriture hébraïque: son origine, son évolution et ses secrets*, Lyon 1997, s. 202 (*type d'écriture*), wyodrębnia osiem typów.

⁴⁵ Beit-Arie, *Paleographical...*

⁴⁶ Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*; id., hasło „Alphabet Hebrew”, [w:] *Encyclopedia Judaica...*

1. Typ orientalny (*Oriental*). Obszar stosowania: Środkowy Wschód, Azja Mniejsza, Irak, Persja, Palestyna, Egipt, Libia. W nim wyróżnia lokalny typ perski (*Persian*), dający się wyodrębnić od pocz. XIV wieku na obszarze Iranu, Uzbekistanu i Azji środkowej. Najstarsze datowane zabytki pochodzą z V w. Birnbaum wyodrębnia na tym rozległym obszarze następujące typy: palestyńsko-syryjski (*Palestine-Syria*), egipski (*Egyptian* lub *Egypt*), babiloński (*Babylonian* lub *Babylon*), perski (*Parsic*), maarawicki (*Maaravic*, dosł. ‘zachodni’ — na obszarze Afryki północno-zachodniej).

2. Typ jemenicki (*Yemenite*, Birnbaum używa terminu *Temanic*). Odrębny typ pisma orientального, wykształcony na obszarze Jemenu. Najstarsze zabytki pochodzą z XII wieku.

3. Typ bizantyński (*Byzantine*, Birnbaum używa terminu *Yevanic*). Obszar stosowania: wyspy greckie, zachód Azji Mniejszej, południe Półwyspu Apenińskiego, Bałkany. Najstarsze zabytki datowane są na około IV wiek; zanika od poł. XVI wieku.

4. Typ italski (*Italian*, Birnbaum używa terminu *Italkian*) — na obszarze Półwyspu Apenińskiego i Grecji. Najstarsze zabytki datowane są na około III wiek.

5. Typ sefardyjski (*Sephardi*, Birnbaum używa terminu *Sephardic*). Obszar występowania: Półwysep Iberyjski, Prowansja, Langwedocja, południe Półwyspu Apenińskiego, Sycylia. Najstarsze zabytki pochodzą z VI wieku.

6. Typ aszkenazyjski (*Ashkenazi*). Obszar występowania: Niemcy, środkowa i północna Francja, Anglia, następnie Europa Środkowa i Wschodnia. Najstarszymi zabytkami są epigrafy z XI wieku. Birnbaum wyodrębnia na tym obszarze dwa typy: francuski (*Zarphatic*), który zanika po wygnaniu Żydów z Francji w 1394 roku, i aszkenazyjski (*Ashkenazic*).

Solomon A. Birnbaum, uwzględniając ponadto obszary pośrednie, mniej liczne grupy diaspory w Azji i na Dalekim Wschodzie oraz typy karaickie (*Karaitic*), osiąga liczbę ponad dwudziestu typów.

Ten podział aktualny jest dla wieków średnich i w pewnej mierze dla okresu nowożytnego. Przemieszczenie się Żydów wygnanych z Hiszpanii i Portugalii (pod koniec XV wieku) doprowadziło w wymiarze globalnym do zaburzenia powyższego stanu rzeczy, choć w najmniejszym stopniu na obszarze aszkenazyjskim, w odniesieniu do pisma ręcznego.⁴⁷

Zróznicowanie grafii liter, zależnie od funkcji tekstu, widoczne było już we wczesnym stadium pisma żydowskiego.⁴⁸ W okresie średniowiecza nastąpiła pod tym względem wyraźna standaryzacja. Pisma o ukształtowanej odmiennej grafii

⁴⁷ Zob. Beit-Arie, *Paleographical...*, s. 31 i n.

⁴⁸ Zob. m.in. Deringer, *op. cit.*, s. 66; Cross Jr., *The Development...*, s. 133 i n.; Naveh, *Early History...*, s. 162 i n.; Yardeni, *The Book...*, s. 57 i n.

przeznaczone były do określonych funkcji, przy czym w tekstach do celów sakralnych, rytualnych i urzędowych znaki kładziono powoli, starannie, kaligraficznie, teksty do celów prywatnych pisano zazwyczaj szybko, płynnie, co wpływało na znaczne uproszczenia i zmiany form liter.⁴⁹ Pomiędzy tymi dwoma biegunami istniały warianty pośrednie. W średniowieczu ukształtowało się, charakterystyczne zwłaszcza dla dzieł prawno-religijnych, hierarchiczne zróżnicowanie grafii pisma — odmiennej dla tekstu głównego, komentarzy i superkomentarzy — w obrębie jednego dzieła. Tradycja ta przejęta została w drukowanych edycjach tych dzieł.

Próby typologii pisma według kryterium funkcjonalnego odnajdujemy już w pracach badaczy chrześcijańskich i żydowskich co najmniej od XIX wieku. U schyłku tego stulecia funkcjonował już podział, wprowadzony przez Adolfa Neubauera i Moritza Steinschneidera, na trzy główne „formy liter/pisma” (*form of letter/writing*): kwadratowe, rabiniczne i kursywne (*square, rabbinic, cursive*) oraz pośrednie: kwadratowo-rabiniczne i półrabiniczne (*square rabbinic, semi-rabbinic*).⁵⁰ Używano go również w typologii pisma drukowanego, z pewną modyfikacją terminologii: *square, Rashi, Weiberteutch, cursive* (z zaznaczeniem, że kursywa stosowana była w drukach dopiero od XVIII w., najwcześniejszy znany przykład w Amsterdamie w 1715 r.).⁵¹ Taki sam podział zastosował później Carlo Bernheimer, który wyróżnił trzy jednostki podstawowe: *quadrato, rabbinico, corsivo* oraz dwie pośrednie: *quadrato-rabbinico* i *semi-rabbinico*, określając go terminem „typ pisma” (*tipo di scrittura*).⁵² Rafael Frank w opublikowanej w 1926 roku pracy wymienia „alfabety pisma hebrajskiego”, dotyczące wszelkich nośników pisma: *Quadratschrift (Meruba), Rabbinisch, Kurrent, Jüdisch-Deutsch, Orientalisch*.⁵³ Autorzy artykułu opublikowanego w 1927 roku⁵⁴, proponują podział na trzy „rodzaje pisma” (*Schreibarten*): kwadratowe (*Quadratschrift*, zwane też *ketaw merubba* lub *ketaw aschuri*), pismo Raszi (*Raschi-Schrift*, zwane też *Rabbinisch*) i kursywne (*moderne Schreibschrift*, zwane *Jüdisch-Deutsche*). Henri Friedlaender, w swej wczesnej pracy, wyodrębnia trzy jednostki: *Quadratschrift (Meruba), Rabbinisch, Schreibschrift* jako „typy pisma” (*Schreibtypen*), natomiast później cztery, jako „rodzaje pisma” (*Schriftarten*): *Quadratschrift, Halbkursive, Kursive* (tu umieścił *Raschi-Schrift* — jako „włoską” odmianę kursywy), *Schreib-*

⁴⁹ Ma to swoje dosłowne odbicie w hebrajskich określeniach: *כתב מהיר* lub *כתב מהיר* — ‘pismo szybkie/płynne’.

⁵⁰ Zob. przyp. 16. Utrwalił się odtąd termin „pismo rabiniczne” — wprowadzony przez badaczy chrześcijańskich a krytykowany przez niektórych uczonych żydowskich. Wyjaśnienia terminów zamieszczam na końcu tego akapitu.

⁵¹ Zob. hasło „Typography”, [w:] *The Jewish Encyclopedia*...

⁵² Bernheimer, *op. cit.*, zwłaszcza s. 19.

⁵³ R. Frank, *Über hebräische Typen und Schriftarten. Mit einem Nachwort von Dr. Jacques Adler*, Hrsg. von H. Berthold, Berlin 1926, s. 25.

⁵⁴ Hasło „Alphabet hebräisches”, [w:] *Jüdisches Lexikon*... , szp. 241 i n.

schrift (tu umieścił *Weiberdeutsch* — jako odmianę aszkenazyjską).⁵⁵ Niezbyt różnicującą terminologię zastosował David Diringer, który — wyodrębniając trzy podstawowe „typy pisma” (*types of writing*) — używa określeń: *square*, *cursive literary* (lub *book-hand*) i *current hands*, a wymieniając „style pisma” (*styles of writing*) nazywa je: *monumental* (lub *lapidary*), *formal* (tu *literary hand* i *Rashi script*), *semi-cursive*, *cursive* i *rabbinic*.⁵⁶ Solomon A. Birnbaum stosuje termin „styl” (ang. *style*, niem. *Stil*) i wyodrębnia cztery style: *square*, *scroll square*, *ma-shait*, *cursive*.⁵⁷ Joseph Naveh wyodrębnia trzy „style” (*styles*): *book-hand*, *semi-formal*, *cursive*.⁵⁸ Ludwig Fritz Toby, w dwujęzycznej pracy o liternictwie, wymienia w tekście hebrajskim: כתב אשורי (*ketav ašuri* ‘pismo syryjskie’), כתב רבני (*ketav rabani* ‘pismo rabiniczne’), כתב רש"י (*ketav raši* ‘pismo Raszi’), כתב רהיט (*ketav rahit* ‘pismo szybkie’), a w tekście angielskim odpowiednio: *square script*, *rabbinic script*, *Rashi script*, *cursive writing*.⁵⁹ Colette Sirat i Malachi Beit-Arie — koryfeusze Komitetu Paleografii Hebrajskiej — w dwujęzycznej pracy *Manuscripts médiévaux* nie wprowadzają osobnego terminu dla tego stopnia klasyfikacji i stosują w wersji francuskiej określenia *écriture carrée* oraz *écriture non carrée*, natomiast w wersji hebrajskiej: כתב מרובע (*ketav meruba* ‘pismo kwadratowe’), כתב רהוט (*ketav rahut* ‘pismo szybkie/płynne’) lub קורסיבה (*kursiva*), כתב בלתי מרובע (*ketav balti meruba* ‘pismo niekwadratowe’) lub כתב ביניים (*ketav benajim* ‘pismo pośrednie’).⁶⁰ Colette Sirat — w rozprawie dotyczącej metodologii badania pisma — przejmuje (na bazie definicji i terminologii Leone Gilissena) określenie „rodzaj pisma” (*genre d’écriture*).⁶¹ Ten sam termin (*kind of writing*) przyjmuje Malachi Beit-Arie, wyodrębniając trzy główne rodzaje: *square*, *semi-cursive*, *cursive*, a odnośnie do nich proponuje tworzenie odpowiednich określeń dla rodzajów pośrednich (np. *semi-square*, *semi-cursive-cursive*).⁶² Herbert C. Zafren, w rozpra-

⁵⁵ H. Friedlaender, *Zur Reform hebräischer Schrift*, Rathenau 1932, mps (korzystałem z odpisu zamieszczonego w I. J. Tamari, *Hebräische Schriftgestaltung in Deutschland von der Jahrhundertwende bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung der „Frank-Rühl“-Lettern*, Mainz 1993, mps, rozprawa doktorska, J. Gutenberg Universität Mainz, Institut für Buchwesen); Id., *Die hebräischen Schriften nach ihren...*, s. nlb.; id., *Die hebräischen Schriften nach Ort...*, s. nlb.

⁵⁶ Diringer, *op. cit.*, s. 173 i n.

⁵⁷ Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*; id., hasło „Alphabet Hebrew”, [w:] *Encyclopaedia Judaica...* (tu pomija *scroll square*); id., *Die Vielfalt...*

⁵⁸ J. Naveh, hasło „Alphabet Hebrew”, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*; id., *Early History...*, s. 173 i n.

⁵⁹ Toby, *op. cit.*, *passim*.

⁶⁰ Beit-Arie, *Mavo...*, zwłaszcza s. 14; *Manuscripts médiévaux...*, *passim*.

⁶¹ Sirat, *L’examen...*, s. 55 i n. Rodzaj pisma pojmowany jest tu jako wyraźne, odrębne cechy charakterystyczne, głównie dukt. Autorka nie zamieszcza klasyfikacji.

⁶² Beit-Arie, *Paleographical...*, s. 19 i n. (obocznie stosuje też termin *mode*).

wie dotyczącej druków⁶³, proponuje wyodrębnienie trzech rodzin czcionek (*type family*) o następujących nazwach: *Square Hebrew Type*, *Rabbinic Type* (odpowiadająca półkursywie sefardyjskiej, zwanej przez innych *Rashi*) oraz *Yiddish Type* (odpowiadająca półkursywie aszkenazyjskiej — określanej różnie przez innych badaczy: *Vaybertaytsh*, *Tkhine ksav*, *Tsene-urene ksav*, צו"ר [CUR]).⁶⁴ Względnie ustabilizowany już podział ogólny — w odniesieniu do manuskryptów — przyjmuje Mordechai Glatzer (*square*, *semi-cursive*, *cursive letters*), natomiast w piśmie drukowanym wyodrębnia tylko litery kwadratowe i półkursywne (a w ich obrębie *Vayber-Taytsh* — w odniesieniu do półkursywnych aszkenazyjskich i *Rashi script* — do półkursywnych sefardyjskich).⁶⁵ W kwestii funkcjonalnej klasyfikacji pisma średniowiecznego wypowiedział się też semitolog Joseph Naveh, wyróżniając trzy style (*styles*): *formal book-hand* ('oficjalne kodeksowe'), *semi-formal* ('półoficjalne') lub *rabbinic* (tu *Rashi script*), *cursive script*.⁶⁶ Yehezkel Shabath wyodrębnia tylko dwa „typy pisma” (*type of writing*): *square* i *cursive*.⁶⁷ Ada Yardeni⁶⁸ wymienia następujące jednostki: כתב מרובע (*ketav meruba* 'pismo kwadratowe', ang. *square script*, *square book-hand*), כתב ספר (*ketav sefer* 'pismo książkowe/kodeksowe', ang. *book-hand*), כתב בינוני (*ketav benoni* 'pismo pośrednie', ang. *semi-cursive*; tu m.in. *half-a-calamus* zwane *Meshita*), כתב רהוט (*ketav rahut* 'pismo szybkie/ płynne', ang. *cursive script*), כתב רהוט קיצוני (*ketav rahut kiconit* 'pismo ekstremalnie płynne', ang. *extreme cursive hand*) oraz כתב סתתים (*ketav satatim* 'pismo lapidarne', ang. *lapidary script*); w tekście angielskim określa je „kategoriami”, to znów „poziomami pisania” (*category of writing*, *level of writing*). Autorzy hiszpańscy — Maria J. Cano i Jose R. Magdalena — stosują termin „typ pisma” (*tipo de escritura*) i wyodrębniają trzy typy: *cuadrata*, *maša'it*, *cursiva*.⁶⁹ Ittai Joseph Tamari — używając nadrzędnego terminu „styl pisma” (*Schreibstil*) — wyodrębnia *Quadratschrift*, *Halblapidare* (tu *rabinische Schreibweise*) i *Schreibschrift*.⁷⁰ Joseph Cohen wyodrębnia trzy podstawowe jednostki: *écriture carrée officielle et monumentale*, *écriture carrée semi-officielle* (lub *semi-cursive* lub *intermediaire*; tu umieszcza *écriture Rachi*, zwane

⁶³ H. C. Zafren, *Variety in the Typography of Yiddish: 1535–1635*, „Hebrew Union College Annual” (Cincinnati), 1982, vol. 53, s. 137 i n.

⁶⁴ Nazwę „czcionka jidysz” uzasadnia autor tym, że drukowano nią przeważnie teksty w języku jidysz.

⁶⁵ Glatzer, *op. cit.*, s. 82 i n. (nie przyjmuje terminu nadrzędnego).

⁶⁶ Naveh, *Early History...*, s. 173.

⁶⁷ Shabath, *op. cit.*, s. 19 i n. Jest to praca z zakresu językoznawstwa. Autor wyróżnia ponadto cztery chronologiczne etapy pisma kursywnego, określając je następująco: *Oriental (Mizrachi)*, *Rabbinic (Raši)*, *Judeo-Germanic* (tu *Jüdisch-Deutsch / Weiber-Deutsch*), *Ashkenazo-Polish*.

⁶⁸ Yardeni, *Sefer...*, *passim*; ead., *The Book...*, *passim*.

⁶⁹ Cano, Magdalena, *op. cit.*, zwłaszcza s. 51.

⁷⁰ Tamari, *Hebräische...*, s. 53 i n.

demi-calame lub *Mechitta* oraz *écriture Taitsh*) i *écriture cursive courante* — określając je „kierunkami ewolucji pisma”.⁷¹ W jednej z ostatnich swoich prac Colette Sirat — w zakresie pisma używanego przez skrybów w średniowieczu — wyróżnia trzy „typy pisma” (*types of writing*): *monumental square writing* (a w jego obrębie *square biblical*), *semi-cursive writing* (zwane też *rabbinic*) i *cursive writing*.⁷² Klasyfikację stosowaną przez Ednę Engel w odniesieniu do średniowiecznych manuskryptów wychwycić można w jednym z jej ostatnich artykułów, gdzie wyodrębnia ona trzy podstawowe „sposoby pisma” (*modes of script / script modes*): *square*, *semi-cursive* i *cursive*, a ponadto „sposoby pisania” (*modes of writing*): *semi-square*, *proto cursive*, *semi-cursive*, *cursive*.⁷³

U poszczególnych badaczy widoczne są znaczne rozbieżności zarówno pod względem wewnętrznej jednorodności podziału, ilości wyodrębnianych jednostek i pojmowania ich zakresu, ich nazewnictwa, jak też nadrzędnego terminu określającego ten stopień klasyfikacji (tu zdaje się przeważać termin „rodzaj pisma”). Do różnic wynikających z przeznaczenia tekstu odnoszą się m.in. takie określenia pisma jak ‘monumentalne’, ‘lapidarne’, ‘formalne’, ‘literackie’, ‘książkowe/kodeksowe’, ‘zwojów’. Do uchwycenia różnic cech, których genezą była szybkość pisania, przeważają w ostatnim okresie w językach europejskich terminy: ‘kwadratowe’, ‘półkursywne’, ‘kursywne’ (i bazujące na nich określenia rodzajów pośrednich). Ponadto mamy tu, bardziej lub mniej archaiczną, terminologię o różnej genezie, którą wypada uporządkować i wyjaśnić.

Określenia pisma kwadratowego:

ketav ašuri (hebr., ‘pismo syryjskie’) — termin wywodzący się z wczesnych źródeł rabinicznych, archaiczny i nieodpowiedni dla pisma średniowiecznego i nowożytnego;

ketav meruba (hebr., ‘pismo kwadratowe’) — termin wywodzący się ze źródeł rabinicznych, stosowany we współczesnym języku hebrajskim;

kwadratowe zwojów — specjalny rodzaj pisma kwadratowego, stosowanego przez soferów do kopiowania zwojów Tory, filakterii i mezuz (stąd jego hebrajska nazwa: STaM — abrewiatura od *Sfarim*, *tfilin*, *mezuzot*).

Określenia pisma półkursywnego:

pismo rabiniczne — termin utworzony przez wczesnych, chrześcijańskich badaczy pisma hebrajskiego, odpowiada znaczeniu ‘pismo półkursywne’;

mešita / mašait (hebr.) / półkalamus — terminy techniczne, oznaczające ‘pismo półkursywne’;

pismo Raszi — termin odpowiadający znaczeniu ‘pismo półkursywne sefardyjskie’; powodem urobienia tej nazwy były pierwsze druki hebrajskie — komen-

⁷¹ Cohen, *op. cit.*, s. 200 i n.

⁷² Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 182.

⁷³ Engel, *The Sephardic...*, s. 145–150.

tarze do Biblii i Talmudu, autorstwa Szlomo ben Jicchak, zwanego Raszi — drukowane sefardyjską półkursywą;

jidysz-tajcz / *tajcz* (jid., dosł. ‘żydowsko-niemieckie’ / ‘niemieckie’ — w znaczeniu ‘jidysz’) — termin o nieustabilizowanym zakresie znaczeniowym, odpowiadający pojęciu ‘pismo półkursywne aszkenazyjskie’, ale też ‘pismo kursywne aszkenazyjskie’;

wajbertajcz (jid., dosł. ‘kobiece żydowskie’) — termin odpowiadający znaczeniu ‘pismo półkursywne aszkenazyjskie’; powodem urobienia tej nazwy było powszechne stosowanie tego rodzaju pisma w drukach (w jęz. jidysz) przeznaczonych dla kobiet;

cene u-rene ksav (jid., dosł. ‘pismo *Cene u-rene*’) — termin o znaczeniu identycznym jak *wajbertajcz*; nazwa urobiona od najbardziej popularnej książki dla kobiet — *Cene u-rene* (publikowanej wielokrotnie od pocz. XVII w., zawierającej przystępny wykład Biblii);

CUR — skrót od *cene u-rene ksav*;

tchine ksav (jid., dosł. ‘pismo modlitwy’) — termin analogiczny do *wajbertajcz* i *cene u-rene ksav*, utworzony w związku z powszechnym stosowaniem tego rodzaju pisma w modlitewnikach dla kobiet.

Zasadniczo typologia w obrębie kryterium funkcjonalnego jest na tyle pojemna, że pozwala na zastosowanie jej nie tylko do pisma manuskryptów i epigraficznego, lecz także do drukowanego.

Trzeci stopień klasyfikacji, co podkreśla większość badaczy, jest najistotniejszy i stanowi podstawowe określenie identyfikacyjne pisma hebrajskiego, gdzie bierze się pod uwagę dwa powyższe stopnie. Klasyfikowanie pisma przez połączenie czynnika regionalnego z funkcjonalnym i określenie czasu powstania tekstu, stosowali badacze już w drugiej połowie XIX wieku, nadając temu nadrzędny termin „styl pisma” (*style of writing*).⁷⁴ W taki sam sposób postępowali ich następcy — Carlo Bernheimer (np. *scrittura quadrata italiana*)⁷⁵, Solomon A. Birnbaum (np. *sephardic mashait, ashkenazic square*)⁷⁶, Malachi Beit-Arie (np. *sephardic square script*)⁷⁷. Przy takim sposobie postępowania ilość jednostek na tym poziomie klasyfikacji w zasadzie równa jest iloczynowi przyjętej liczby typów i liczby rodzajów.

Omówienia tego poziomu klasyfikacji — w odniesieniu do manuskryptów — podjęła się Colette Sirat, na bazie definicji Leone Gilissena, i za nim przyjęła

⁷⁴ Zob. hasło „Manuscripts”, [w:] *The Jewish Encyclopedia*...

⁷⁵ Bernheimer, *op. cit.* Nie przyjął terminu nadrzędnego.

⁷⁶ Birnbaum w pracy angielskojęzycznej (*The Hebrew Scripts. Part one...*, zwłaszcza szp. 27) używa terminu styl (*style*); w pracy niemieckojęzycznej (*Die Vielfalt...*, s. nlb.) występuje określenie *Schriftgruppe*.

⁷⁷ Beit-Arie, *Paleographical...*, zwłaszcza s. 31, nie wprowadza terminu nadrzędnego; w późniejszej pracy (*The Relationship...*, s. 5 i n.) używa, lecz niekonsekwentnie, określenia styl (*style*).

termin „styl pisma” (*style d’écriture*). Porządkując jej wywody można stwierdzić, że styl pisma to wyraziste, wspólne cechy na poziomie skrybów w określonej „grupie pism” (*groupe d’écriture*). Grupa pism wyodrębniana jest na podstawie czynników geograficznego i funkcjonalnego, w określonym przedziale czasu (np. pisma sefardyjskie kwadratowe XIII w.). Zatem styl pisma określa się na podstawie wyrazistych, wspólnych cech na poziomie skrybów, w obrębie rodzaju pisma, na pewnym obszarze i w pewnym przedziale czasu.⁷⁸

Taki sam termin nadrzędny (hebr. סגנון כתיב *signon ketav*, ang. *script style*) przyjmuje Ada Yardeni. Pojmuje styl pisma jako wyraźne, odrębne cechy struktury i formy, powszechne u różnych skrybów w tym samym miejscu i czasie.⁷⁹ Określanie stylu pisma — dla okresu średniowiecza — wyraża Yardeni (w zasadzie, lecz niekonsekwentnie) przez wymienienie trzech czynników (np. *Sephardi semi-cursive script of the 15th century*), niekiedy z dodaniem nazwy kraju lub epoki stylowej (np. *semi-cursive Ashkenazi gothic script-style of the 14th century*); dla epoki nowożytnej klasyfikacja załamuje się, choć z przykładów wynika, że w zasadzie dodawane jest określenie *modern* (np. *modern Ashkenazi Stam script*). Terminu „styl pisma” (*style d’écriture*) używa Joseph Cohen, pojmując go jako sumę dwu poprzednich czynników i szczególnych cech epoki.⁸⁰

Odnosnie do pisma drukowanego — wprowadzenie trzeciego stopnia klasyfikacji opiera się na określeniu „stylu” charakterystycznego dla ośrodka drukarskiego, dominującego w danym okresie i wywierającego wpływ o szerszym zasięgu.⁸¹ Uleganie temu wpływowi polegało na sprowadzaniu przez inne drukarnie „modnych” czcionek lub kopiowaniu ich „fasonu”. W drukarstwie hebrajskim aż do początku XX wieku nie nadawano nazw krojom czcionek, w związku z tym istnieją propozycje, żeby dla potrzeb badawczych konstruować takie nazwy, które składałyby się z nazwy miasta, w którym dany krój był po raz pierwszy użyty, i przybliżonej daty pierwszego użycia.⁸² Dla początkowego okresu, gdy w drukach niemal kopiowano poszczególne „ręce pisarskie” z manuskryptów, nie można mówić o konkretnym stylu. Od schyłku XV wieku aż do połowy XVI stulecia

⁷⁸ Sirat, *L’examen...*, zwłaszcza s. 55–57, 68. W zasadzie podobnie pojmuje styl pisma E. Engel (*The Sephardic...*, s. 147 i n.).

⁷⁹ Yardeni, *Sefer...*; ead., *The Book...*, zwłaszcza s. 133.

⁸⁰ Cohen, *op. cit.*, s. 203 i n.

⁸¹ Korzystam tu głównie z ogólnych opracowań — hasło „Typography”, [w:] *The Jewish Encyclopedia...*; H. M. Z. Meyer, hasło „Incunabula”, [w:] *Encyclopaedia Judaica...*; hasło „Printing, Hebrew” (oprac. red.) *ibid.*; M. M. Spitzer, hasło „Typography” *ibid.*; A. M. Habermann, hasła „Bomberg Daniel”, „Soncino” *ibid.*; Spitzer, *The Development...*; Posner, Ta-Shema, *op. cit.*, s. 85–198; B. Prijs, *Über frühe hebräische Drucke*, [w:] *Hebräische Schrift...*, s. nlb.; Glatzer, *op. cit.*; M. N. Rosenfeld, *The Development of Hebrew Printing in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, [w:] *A Sign...*, s. 92–100; Beit-Arie, *The Relationship...*; Yardeni, *The Book...*, s. 101–126. Informacje szczegółowe opatrzyłem osobnymi przypisami.

⁸² Zafren, *op. cit.*, s. 148.

dominował — bazujący na typie sefardyjskim — „styl wenecki”. W jego obrębie wyróżnia się dwie główne typografie — rodziny Soncinów, a później Daniela Bomberga. Używane przez ówczesnych drukarzy określenie „litery Bomberga” (przejęte też przez współczesnych badaczy) jest bodaj najstarszym terminem precyzującym kroje pisma drukarskiego. Litery w „stylu weneckim” stosowane były przez drukarnie żydowskie nie tylko na obszarze sefardyjskim, lecz także aszkenazyjskim (m.in. w Rzeczypospolitej Polskiej), a ponadto przez oficyny chrześcijańskie (drukujące dzieła hebrajskie na potrzeby humanistów). W owym czasie — na obszarze aszkenazyjskim — popularne były również tzw. „litery praskie” — bazujące na typie aszkenazyjskim. Rozpowszechnione zostały przez oficynę założoną w 1512 roku w Pradze, a stosowane jeszcze w ciągu XVIII wieku. Kolejnym bardzo znaczącym etapem był okres dominacji tzw. „liter amsterdamskich” — rozpowszechnionych w drugiej ćwierci XVII wieku przez nowy, prężny ośrodek drukarstwa żydowskiego w Amsterdamie. Określenie to, używane już przez ówczesnych drukarzy i soferów, przejęte zostało przez współczesnych badaczy. „Litery amsterdamskie” bazowały na typie sefardyjskim, z pewnymi domieszkami cech aszkenazyjskich. Mimo kolejnych modyfikacji (zwłaszcza intensyfikacji cech aszkenazyjskich) cechy „amsterdamskie” przetrwały w piśmie drukowanym aż do początku XX wieku.

Ideologia syjonizmu i odradzanie się języka hebrajskiego od drugiej połowy XIX wieku wpłynęły na rozwój literatury świeckiej i prasy żydowskiej, a przez to na odrodzenie hebrajskiego pisma drukowanego. Od początku XX wieku tworzono i wprowadzano do obiegu liczne nowe wzory pisma, którym nadawano już konkretne nazwy.⁸³ W Europie szczególne ożywienie na tym polu zaznaczyło się w Niemczech. Od lat 20. bardzo popularnym krojem tekstowym stał się „Frank-Rühl”, zaprojektowany w Lipsku przed 1908 rokiem, w oparciu o wzory wczesnych druków weneckich. Powstawały rekonstrukcje krojów stosowanych w przeszłości przez konkretne oficyny, np. aszkenazyjskich liter z wydania praskiej *Hagady* z 1526 roku (realizacja Franziska Baruch, Berlin, ok. 1922 roku; krój funkcjonujący później pod nazwą „Stam” lub „Rambam”), sefardyjskich liter Gerszoma Soncino z lat 80. XV wieku (krój zwany „Soncino-Hebräisch” projektu Marcusa Behmera, Hamburg, 1927 rok) lub stylizacje oparte na ozdobnych literach z rękopisów, które miały jednak ograniczone zastosowanie. W okresie międzywojennym zupełną nowością były kroje jednoelementowe bezszeryfowe, takie jak „Miriam” (o charakterze grotesku) czy blokowy „Chaim” (zaprojektowany w 1929 roku przez Jana Jakuba Le Witta w Warszawie), wzorowane — w pewnym sensie — na łacińskiej antykwie i pod względem morfologii nie zawierające już cech ani

⁸³ Szczegółowe opracowania dla tego okresu — I. J. Tamari [tekst w katalogu wystawy, Tel-Aviv University], *New Hebrew Letter Type. 'ot ivrit chadaša*, Tel-Aviv 1985; id., *Hebräische...*

sefardyjskich, ani aszkenazyjskich. Powstawały też liczne liternicze hybrydy, projektowane na potrzeby grafiki użytkowej a utrwalone wizualnie przez zastosowanie w drukach świeckich, zwłaszcza w czasopiśmie (winiety, wyróżniki tytułowe). Większość tych nowości szybko wprowadzana była do użytku.

Terminologia opisu liter

Opis i analiza pisma wymaga stosowania precyzyjnego nazewnictwa strukturalnych i morfologicznych cech liter. W paleografii hebrajskiej nie ma ujednoczenia w tym zakresie, nawet dla pisma kwadratowego, które jest najbardziej stabilne. Poszczególni badacze przyjmują terminy stosowane już wcześniej bądź wprowadzają własne. Przy określaniu komponentów liter widoczne są dwie główne tendencje.

Dominuje stosowanie neutralnych terminów, mających podstawę w dukcie pisma ręcznego (np. 'kreska idąca z góry na dół', 'kreska strukturalnie skośna', 'krótka kreska horyzontalna', 'kreska dodatkowa dolna prawa'). Pozwala to na jednolity sposób opisu wszystkich rodzajów pisma, łącznie z najbardziej zmiennymi formami kursywnymi, lecz z drugiej strony nie jest ekonomiczne ze względu na obszerność opisu.

Druga główna tendencja to używanie obrazowych terminów jednowyrazowych (np. 'głowa', 'ramię', 'noga', 'szyja', 'dach'). Takie nazewnictwo przydatne jest do opisu znaków o ustabilizowanych formach, głównie liter kwadratowych. Ma ono swoją genezę w dawnych żydowskich źródłach literackich; prawdopodobnie ukształtowało się w języku soferów i jest przez nich używane do czasów obecnych.⁸⁴ Ponadto — wśród jednowyrazowych, a więc ekonomicznych określeń — spotykamy zapożyczenia z paleografii łacińskiej ('poprzeczka', 'trzonek', 'laska'). Większość autorów stosuje jednak mieszane nazewnictwo, którego system użycia (bardziej lub mniej konsekwentny) możemy rozpoznać dopiero po dokładnym przestudiowaniu opisów liter w ich pracach.

Stosuje się też oznaczanie kresek numerami — według kolejności ich wykonywania w dukcie pisma ręcznego lub literami — opisującymi konkretne komponenty litery.⁸⁵ Różnorodność terminologii, stosowanej dotychczas przez różnych

---

⁸⁴ O takich źródłach z okresu starożytnego i wskrzeszaniu przez kopistów dawnej tradycji zob. A. Rothkoff, hasło „Alphabet Hebrew in Midrash, Talmud and Kaballah”, [w:] *Encyclopaedia Judaica*...; Yardeni, *The Book*..., s. 268. Zob. też jeden z ostatnich podręczników dla soferów — C. Kahana, *Sefer likut sifrej STaM*, Jerozolim 1978, w którym autor powołuje się na wcześniejsze podręczniki.

⁸⁵ Takie bardzo skrócone oznaczenia są najbardziej korzystne do wprowadzania informacji do komputerowej bazy danych i analizy statystycznej — zob. Yardeni, *The Book*..., s. 145; Engel, *The Analysis*..., s. 43.

autorów — odnośnie do liter kwadratowych — niech zobrazuje kilka konkretnych przykładów.⁸⁶

Określenia strukturalnie prawoskośnej środkowej kreski litery alef — Carlo Bernheimer (1924): *asta obliqua centrale* ('łaska skośna środkowa'), *linea mediana* ('kreska środkowa'), *linea principale* ('kreska zasadnicza'); Frank M. Cross (1961): *axis* ('oś'), *axis stroke* ('kreska osiowa'), *diagonal* ('przekątna'), *diagonal axis* ('przekątna oś'); Solomon A. Birnbaum (1971): *structurally oblique stroke* ('kreska strukturalnie skośna'), *main stroke* ('kreska główna'), *middle stroke* ('kreska środkowa'), *stem* ('trzon'); Colette Sirat, Michele Dukan (1976): *trait oblique* ('kreska skośna'); Cwi Kahana (1978): אָף ('korpus'); Ada Yardeni (1991, 1997): אַלכסון / *diagonal* ('przekątna'); Maria J. Cano, Jose R. Magdalena (1993): *traza medial* ('kreska środkowa').

Określenia górnej kreski horyzontalnej w literze strukturalnie szerokiej — Carlo Bernheimer (1924): *linea superiore* ('kreska górna'), *linea orizzontale* ('kreska horyzontalna'); Ješaja Zonne (1930): גג ('dach'); Frank M. Cross (1961): *horizontal stroke* ('kreska horyzontalna'), *crossbar* ('poprzeczka'), *head* ('głowa'); Solomon A. Birnbaum (1971): *top stroke* ('kreska szczytowa'), *top bar* ('poprzeczka szczytowa'); Ludwig F. Toby (1973): קו אפקי / *horizontal line* ('kreska horyzontalna'), ראש / *head* ('głowa'), תפוס / *top* ('szczyt'); Colette Sirat, Michele Dukan (1976): *trait horizontal superieur* ('kreska horyzontalna górna'); Cwi Kahana (1978): קו עליון ('kreska górna'), גג ('dach'); Ada Yardeni (1991, 1997): משיכת רוחב עליונה ('kreska poprzeczna górna'), *upper horizontal stroke* ('kreska horyzontalna górna'), גג / *roof* ('dach'); Maria J. Cano, Jose R. Magdalena (1993): *trazo horizontal superior* ('kreska horyzontalna górna'), *cabeza* ('głowa'); Edna Engel (1999, 2002): *long horizontal ceiling line* ('długa kreska horyzontalna górna'), *upper horizontal line* ('kreska horyzontalna górna').

Określenia prawej kreski wertykalnej w literach bez bazy — Carlo Bernheimer (1924): *linea verticale* ('kreska wertykalna'), *asta destra* ('łaska prawa'), *lato destro* ('bok prawy'); Frank M. Cross (1961): *right downstroke* ('prawa kreska idąca z góry na dół'), *right leg* ('noga prawa'), *right arm* ('ramię prawe'), Solomon A. Birnbaum (1971): *right down-stroke* ('prawa kreska idąca z góry na dół'), *right stroke* ('kreska prawa'); Ludwig F. Toby (1973): קו זקוף / *vertical line* ('kreska wertykalna'); Cwi Kahana (1978): רגל ימין ('noga prawa'); Ada Yardeni (1991 i 1997): משיכת אורך ימנית / *right downstroke* ('prawa kreska idąca z góry na dół'), רגל / *leg* ('noga'), *shoulder* ('grzbiet'); Maria J. Cano, Jose R. Magdalena (1993): *trazo derecho* ('kreska prawa'); Edna Engel (1999): *right vertical line* ('kreska wertykalna prawa').

⁸⁶ Przykłady wybrane są z opracowań wykorzystanych w niniejszym artykule. Zamieszczony obok przykład na język polski obrazuje różnice objętości określenia w stosunku do innych języków, co wiąże się z kwestią ekonomiczności zapisu.

Przy opisie liter stosowane są ponadto nazwy określające zespoły komponentów litery. Z dawnych hebrajskich źródeł pochodzi termin $\eta\eta$ ('ciało, tułów, korpus'), który został przejęty w pracach hebrajskojęzycznych, jak też zastosowany w językach europejskich (wł. *corpo*, ang. *body*, franc. *corps de la lettre*). Jednak nie zawsze oznacza on to samo i dopiero przy uważnym przestudiowaniu opisu i opisywanego znaku stwierdzamy, że raz korpus oznacza całą literę, to znów tylko trzon litery⁸⁷, albo tylko elementy między liniami pisania, bez tych wystających ponad linię górną i poniżej linii dolnej.⁸⁸ Nie ma również zgodności w ogólnym określeniu owych elementów strukturalnych, wystających poza linie pisania, choć wydaje się, że od pewnego czasu dominują terminy angielskie (i podobnie brzmiące w innych językach) — *ascender* (dla elementów wystających ponad linię górną) i *descender* (dla elementów wystających poniżej linii dolnej).⁸⁹ Utrwały się również takie ogólne określenia, jak 'horyzontał' (*horizontal* — w znaczeniu rzeczownikowym — dla elementów strukturalnie poziomych lub zbliżonych do poziomu) i 'wertykał' (*vertical* — dla elementów strukturalnie pionowych lub zbliżonych do pionu).⁹⁰

Linie pisania to kolejny ważny element opisu paleograficznego. Należy tu wyraźnie rozróżnić zakres pojęć. Techniki rzeczywistego liniowania kart manuskryptów są jednym z podstawowych aspektów opisu kodykologicznego.⁹¹ Przy opisie paleograficznym niejednokrotnie istotne są odniesienia do linii pisania niezależnie od tego, czy są to linie rzeczywiście narysowane, czy tylko umowne poziomy rygoru pisania wersów. W paleografii hebrajskiej bierze się pod uwagę dwie takie linie: przede wszystkim linię górną, która ustala poziom wersu i do niej „podwieszane” są korpusy liter, oraz linię dolną, na której „spoczywają” korpusy.⁹²

⁸⁷ Jako cała litera — Bernheimer, *op. cit.*; jako części liter — J. Zonne, *Le-goralo šel alef-bet mekušat*, „Kiriath Sefer. A Quarterly Bibliographical Review of the Jewish National and University Library in Jerusalem” 1929–1930, R. VI, nr 2, s. 256; w obydwu znaczeniach używa Kahana, *op. cit.*, s. nlb. (por. opisy liter alef, gimel, jod, ajin, pe, cade, taw), książka Kahany nie jest jednak pracą naukową, lecz podręcznikiem dla soferów.

⁸⁸ W nowoczesnej paleografii dominuje rozumienie korpusu w tym trzecim znaczeniu, np. Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*, szp. 365; Sirat, *L'examen...*, s. 50, 78; Yardeni, *The Book...*, s. 194 i n.; Engel, *The Analysis...*, s. 44 i Fig. 7.

⁸⁹ Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...* (szp. 365 — definicja); B. Narkiss, *Mediaeval Hebrew Illuminated Letters*, „Ariel. A Quarterly Review of Arts and Letters in Israel” (Jerusalem) 1973, nr 32, *passim*; R. Leaf, *Hebrew Alphabets 400 B.C.E. to Our Days*, Bloch Publishing Company 1976, *passim*.

⁹⁰ Terminy te zainicjował prawdopodobnie Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*, *passim*.

⁹¹ Liniowanie / linie liniowania (hebr. שורות משורטות, ang. *ruling / lines of ruling*, franc. *renclon / lignes reglees*, wł. *rigatura / linee di rigatura*, hiszp. *rayado / lineas de rayado*) omówili ostatnio Beit-Arie, *Hebrew Codicology. Tentative Typology of Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts*, Jerusalem 1981, s. 69 i n.; Cano, Magdalena, *op. cit.*, s. 22 i n.; Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 122 i n.

⁹² Odniesienie liter do górnej linii liniowania w średniowiecznych manuskryptach jest nieco

Poszczególni autorzy odnoszą się w opisach albo do rzeczywistych, narysowanych linii („górną linią liniowania”, „dolną linią liniowania”), albo używają określeń bardziej pojemnych — oznaczających jednocześnie umowne linie pisania, umowne poziomy, między którymi mieszczą się korpusy standardowych liter. Linia górna nazywana jest „linią pułapu” (ang. *ceiling line*, *line ceiling*), „linią górną” (ang. *upper line*, hiszp. *linea superior*), „linią wiodącą” (franc. *ligne guide*, ang. *guideline*; w hebr. odpowiada temu termin *שורה* ‘linia’), natomiast linia dolna określana jest „linią podstawy” (ang. *base-line*, hebr. *קו הבסיס של השורה*), „linią dolną” (ang. *line bottom*, hiszp. *linea inferior*), „granicą dolną” (franc. *limite inferieure*).⁹³

Jeszcze w 1997 roku Ada Yardeni skonstruowała, że badania paleograficzne nad pismem hebrajskim „są wciąż we wczesnym stadium [...], dotychczas nie zaproponowano metody, która byłaby generalnie akceptowana [...], wciąż brak terminologii do określania różnych komponentów form liter i czynników wpływających na ich rozwój formalny”.⁹⁴ W ostatnim czasie trwają prace mające na celu uporządkowanie kwestii z zakresie terminologii.⁹⁵

SUMMARY

In the paper’s introduction the author points out that the previous presentations of the state of palaeographic studies on Hebrew writing in the period in question are merely short and general surveys, and that in Polish literature this subject matter is entirely absent. This state of things determines the principal goals of this paper.

The second part contains a short outline of the origin and history of Hebrew writing (including its later version called Jewish writing) from the eleventh century BC until the mid-twentieth century.

The third part is the discussion proper of the state of research from the latter half of the 19th century until 2004. It covers the following issues: 1) methods and objectives of investigation (from the early methods based on subjective impressions to modern multi-aspect approaches that combine objective measurements with a thorough analysis of structural and morphological features of letters and are based on extended questionnaires of the writing features under examination); 2) classification and typology of writing: in the regional aspect (types of writing in individual geocultural areas), functional (kinds of writing — square, semi-cursive, cursive and intermediate, including the emphasis on other terms used) and final identification (writing style); 3) terminology of description of letters (names of components and component sets, names of writing line). The problems discussed here covers manuscript, printed and partially epigraphic writing.

odmienne w kodeksach sefardyjskich i aszkenazyjskich, zob. na ten temat Sirat, Dukan, *op. cit.*, s. 39; Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 132.

⁹³ Ten krótki przegląd terminów dokonany został na podstawie następujących prac: Cross Jr., *op. cit.*; Birnbaum, *The Hebrew Scripts. Part one...*; Toby, *op. cit.*; Sirat, Dukan, *op. cit.*; Yardeni, *Sefer...*; ead., *The Book...*; Cano, Magdalena, *op. cit.*; Sirat, *Hebrew Manuscripts...*

⁹⁴ Yardeni, *The Book...*, s. 129, 132.

⁹⁵ Uporządkowanie tej kwestii planuje się w specjalnym tomie *Descriptiones hebraicis litteris*, w cyklu *Monumenta paleographica medii aevi (Series Hebraica)* — jak zapowiada Sirat (*Hebrew Manuscripts...*, s. 268).